

Vladan Čutura

Što Zagorkine žene ubojice svjedoče o Lombrosu

Pregledni rad
Review article
UDK 7.038.6:792.97

Kriminalistički romani odnedavno su, s nizom drugih artefakata popularne kulture, postali važnim analitičkim objektom suvremenih kriminoloških istraživanja. Upravo zato će interpretativni okvir rada činiti logičke i argumentacijske strategije teorije kulturalne kriminologije koja, hipotetičko-deduktivnim pristupom problemu kriminala, na tvorevine kulturnih praksi gleda kao na analitičke objekte. Mnoge ideje kulturalnih kriminologa temelje se na uvidu da elementi kulture prenose određena značenja o kriminalu, a krimić raznoliko uprizoruje ono što kulturalna kriminologija nastoji postići. Riječ je o tome da ovaj književni žanr pruža uvide u šire društvene percepcije o problemu kriminala i otkriva ono što je ostalo skriveno iza „pročelja službene kriminologije“ (Ferell 2008). Na taj se način šire i spoznaje o uzročnicima kriminalnih i aberacijskih ponašanja. Unutar iskoraka prema kulturi namjera je pokazati nove tendencije umrežavanja kriminologije s disciplinama književne teorije i izučavanja književnih činjenica. U pronalaženju mjesta na kojima se preklapaju teme iz područja kriminologije, teorije književnosti i kulture, pokušat ćemo ponuditi nova čitanja kriminalističkoga žanra te ukazati na moguća obogaćivanja kriminoloških istraživanja.

Gljučne riječi: hrvatska književnost, kriminal, kriminalistički roman, kriminologija, kulturalna kriminologija, popularna kultura

Uvod

Proučavanja fenomena zločina i kriminalnih ponašanja bila su rezervirana za teorijske koncepte znanstvenih disciplina kao što su medicina, biologija, antropologija, psihologija ili psihijatrija. Tomu svjedoče i najraniji radovi, od druge polovice 19. stoljeća, utemeljitelja kriminologije koji su gotovo u pravilu pribjegavali naizgled sigurnome utočištu spomenutih disciplinarnih područja.

Važno je napomenuti da je temeljni cilj kriminološke znanosti, u najširem smislu, rješavanje problema kriminaliteta i njegova prevencija. Jedna od glavnih značajki ove znanosti i do danas je teorijska pluralnost što je rezultat pokušaja objašnjenja složenih problema kriminaliteta i zločina, višestruko povezanih s mnogim drugim fenomenima koji se mogu razumijeti jedino proučavanjem svih njihovih aspekata i veza (Ignjatović 2009). Druga važna značajka kriminologije odnosi se na znanstvenu usmjerenost prema proučavanju fenomenologije i etiologije, pojavnih oblika i uzroka kažnjivih ponašanja (Derenčinović i Getoš 2008).

Ipak, kriminologija je, barem donedavno, rijetko ili gotovo nikada nije pokušala izgraditi određeni teorijski koncept ugrađujući prinose drugih disciplina i subdisciplina u cilju izučavanja kriminalnih ponašanja i drugih pravnih pitanja. Ovdje se, prije svega, misli na književnost, glazbu, umjetnost, arhitekturu i proučavanje medija.

Teorija kulturalne kriminologije

Da kriminologija treba imati širi fokus na polje kulture kako bi se bolje osmislio i kontekstualizirao fenomen zločina, naznačili su Jeff Ferrell, Keith Hayward i Jock Young u studiji *Cultural Criminology: An Invitation* (2008). Prema ovim autorima kulturalna kriminologija predstavlja teorijski, metodološki i intervencionistički pristup u proučavanju zločina, pri čemu se kriminal i socijalna kontrola tumače u kulturološkom kontekstu. Jedna od njihovih osnovnih pretpostavki glasi da elementi kulture prenose određena značenja o kriminalu. Kriminal se u okvirima ovoga teorijskog koncepta istražuje u odnosu na načine ispreplitanja kulturalnih snaga s praksom kriminala i kontrole kriminala u suvremenom društvu. Pritom se fenomenu kriminala pristupa i kao kulturnom proizvodu i kao kreativnom konstrukt, s naglaskom na tumačenju smisla značenja te na reprezentaciji i moći u konstrukciji kriminala i oblikovanju iskustava.

Cilj ovakvoga istraživačkog interesa jest obuhvatiti kulturološku dimenziju zločina i kontrole kriminaliteta proučavajući zločin u njegovoj složenosti, što je uvelike suprotno tradiciji kriminološke znanosti. Izvori ovakvoga pristupa rane su teorije o utjecaju kulture na kriminalitet koje se nastavljaju na čikašku školu te britanske istraživače okupljene oko birminghamskih kulturoloških studija i LSE (*London School of Economics*). U utemeljenju kulturalne kriminologije važnu ulogu imale su i teorije interakcionizma i etiketiranja kao i postmodernističke kritičke teorije, učenja o društvenim pokretima te studiji gradova i medija,

egzistencijalistička filozofija, kulturalna i humana geografija, antropologija i sl. (Ignjatović 2009).

Privilegirano mjesto koje si ovaj teorijski pravac priskrbljuje opravdava se istraživačkim interesom smještenim na križištima kriminologije i kulture, u točki gdje se norme nameću i ugrožavaju, gdje se zakoni donose i krše, gdje se o pravilima pregovara i gdje se ona reprogramiraju. Riječ je o tomu da kulturalni kriminolozi uvijek računaju na određeni tip tenzije u kojoj se očituje kulturalna dinamika koja nosi u sebi značenje kriminala i koja ga uvelike definira.

Praktični razlozi koji su prethodili utemeljenju kulturalne kriminologije nastajali su iz potreba kritičkoga promišljanja ove znanosti, priskrbljujući joj moguće smjernice uspostavom homologije između kulturalno eklektičnih subjekata i raznolikosti kriminogenih perspektiva i epistemologija. Zločini i fenomeni devijantnosti danas se proučavaju multidisciplinarnim pristupom s raznolikim tematskim interesima od problema urbanih prostora, medijske selektivnosti i popularizacije nasilja, političkih i ekonomskih globalizacijskih procesa, svijeta dokolice i nezakonitih subkultura kao stiliziranih mjesta otpora i alternativnih značenja do tumačenja romana, poezije, fotografija i vizualnih umjetnosti. Shodno tomu, teorijska orijentacija o kojoj je riječ fenomene zločina i kriminaliteta nikada neće tumačiti kao statične entitete poduprte birokratskim proračunima, nego kao složene kulturološke procese. Kao produkt teorijskoga nesuglasja s tradicionalnom, *mainstream* kriminologijom istražuju se načini na koje se kulturalna dinamika isprepleće s različitim oblicima kriminala, društvene kontrole i moći. Pri tome kulturalna kriminologija podrazumijeva da je kriminalno ponašanje određeno elementima socijalizacije, a da je kultura važan element u proučavanju problema kriminala.

Za takav pothvat bilo je nužno iskoračiti iz okvira klasičnih kriminoloških učenja prema idejama koje dolaze ne samo iz tradicionalno bliskih znanosti kriminologiji, kao što su sociologija, statistika ili ekonomija. Naglasak je, dakle, na primjeni novih metodoloških zahvata u analizi stila i vidljivih i nevidljivih značenjskih praksi. U tom smislu „kulturalno“ u ovoj sintagmi ne sugerira samo nove analitičke objekte, nego i analitičke načine usredotočene na simbolička značenja. Čak i iz elementarnih uvida u znanstvene interese ovako izgrađene teorije očito je kako središnji interes nije odgovoriti na pitanje – što je zločin i koji su njegovi uzroci, nego razumjeti predstave zločina stvorene masovnim medijima i u popularnoj kulturi kako bi se proniklo u njegovu bit i načine na koje društvo organizira kontrolu takvih pojava.

Zločin se u ovome slučaju ne razumijeva kao nešto unaprijed određeno, nego kao rezultat interakcije pojedinca i društvenih skupina gdje važnu ulogu u razumijevanju tih procesa ima semantička analiza simboličkih značenja skrivenih u jeziku (Ignjatović 2009: 122). Na taj način se ipak ne daje prednost estetskim pred praktičnim razlozima kriminala i njegove kontrole, nego se u izboru načina analize ili reprezentacije računa na pluralnost značenja i mogućnosti alternativne percepcije u periodu kasnoga modernizma kao vremenskog okvira promišljanja problematike. Najzad, kulturalno obogaćena kriminologija razvija složeniji i humaniji pogled na zločin i krivično pravosuđe, razotkrivajući moć koja se ostvaruje posredstvom reprezentacija i simboličkih konstrukcija. U tom smislu borba protiv iste te moći postaje dominantno kulturalna po svojoj prirodi (Ferrell i sur. 2004).

Uz teorijske pristupe problemu, kulturalni kriminolozi rade i na primjeni svojih značenjskih analiza na konkretne kriminalne slučajeve u težnji za stvaranjem etnografske slike zločina. Pritom se u istraživanjima služe fotografijama, video-snimkama ili analizama književnih djela koja utječu na predstavu o zločinu i prijestupnicima kako bi reinterpretirajući kriminološku znanost, ugradnjom kulturalnih uvida, premostili tradicionalna shvaćanja o kriminalu i njegovim uzročnicima. U osnovi takvoga pristupa znatno se odstupa od metodologije tradicionalne kriminologije gdje se spoznaje, uglavnom, stječu na temelju statističkih podataka pravosudnih tijela koja ne uspijevaju objasniti mnoge simptome kriminala. Utjecaj proizvoda masovne kulture zanemarivao se, iako je često značajniji od rezultata dobivenih ustaljenim istraživanjima temeljenim na statistici.

Sve do pojave kulturalne kriminologije, desetljećima su artefakti popularne kulture u istraživanju kriminala smatrani materijalom nedostojnim ozbiljnije analize. Stripovi, filmovi, nogometne utakmice i supkultura huligana, fotografije s mjesta zločina ili romani o kriminalu, bili su u očima znanstvenika puka zabava koja nije zavrjeđivala tretman poput proučavanja podataka temeljenih na statistikama o ubojstvima, pljačkama ili pronevjerama.

Kulturalna kriminologija svojim se radovima osvrće i na teorijske koncepte koji su joj prethodili, proničući u temelje kriminološke znanosti i kritički se vraćajući vlastitim znanstvenim izvorištima. Koristeći uvide kulturalnih kriminologa u analizi kriminoloških epistema koje nasljeđuje, moći će se prodrijeti i u mehanizme pregovaranja mnogih književnih tekstova s različitim aspektima takvih teorija. Povijest tih tekstova, njihovi pregovori i međusobna osporavanja dodatno će posvjedočiti o fenomenu kriminala kao iznimno složenoj pojavi koja

je, bez sumnje, oduvijek egzistirala kroz čvršće ili labavije odnose s različitim fenomenima kulture.

Rad Cesarea Lombrosa

U 19. stoljeću zločinac postaje metom kaznene intervencije, objekt koji se kanilo obratiti i popraviti znanstvenim metodama i nizom kaznioničkih i kriminoloških praksi. Vrijeme je to nastanka moderne kriminologije u Italiji, pod utjecajem pozitivizma, s namjerom da se definiraju delinkventi utvrđivanjem fizičkih i psihičkih karakteristika (Novoselec 2007: 27). Kriminološku znanost utemeljio je talijanski znanstvenik i liječnik Cesare Lombroso sa svojim učenjem o biološkoj i psihičkoj predodređenosti kao uzročnicima zločina. Danas je takva znanstvena imaginacija u području kriminologije uvelike odbačena, no u okvirima kulturalne kriminologije propituju se kulturalni mehanizmi ugrađeni u temelje ove znanosti.

Pojednostavljeno, osnovne se ideje Lombrosove znanosti mogu predstaviti kao pokušaj identifikacije određenoga postotka ljudi koji prijeđu granice moralnih kategorija i počine kakav zločin, kao takozvanih rođenih kriminalaca. Njihova djela nisu određena poticajima ili izborima razuma, pa im se ponašanje kvalificira kao atavističko i naslijeđeno od dalekih predaka, kao simptom ostavštine prijašnjih evucijskih perioda. Rezultat legitimacije evucijskom perspektivom unutar ove prilično materijalistički reducirane teorije bio je taj da je određena skupina ljudi priskrbila status primitivnih bića od kojih se društvo ima pravo braniti, a prvotna zadaća kriminološke antropologije postat će identifikacija takvih pojedinaca utvrđivanjem njihovih tjelesnih anomalija.

Kako bi postigao zacrtane ciljeve Lombroso je koristio brojne metode od kojih je najznačajnija antropometrija – mjerenje dijelova ljudskoga tijela, s uvjerenjem u to da se tako može mnogo doznati o određenoj osobi, u ovome slučaju o kriminalnome prijestupniku. Teorije koje je ovaj znanstvenik razvijao temeljene su na pretpostavkama postojanja kategorije „rođenoga kriminalca“ pretvorenoga u predmet spoznaje poput bilo kojega drugog prirodnog fenomena. Time se poticala socijalna marginalizacija ovakvoga tipa ljudi kako bi se ostvarila temeljna namjera tada nove znanosti – pročišćavanje društvenoga tijela i naknadna kontrola te oslobađanje ljudske vrste od kriminalne patologije.

Cilj je ove znanosti bio zaštititi društveno tijelo teorijom društvene kontrole temeljene na stavu da ne treba kažnjavati zločin nego počinitelja. Upravo je to razlog zbog kojega je razvijan sustav socijalne kontrole na mogućnosti prepoznavanja fizičkih osobina koje su katalogizirane kao

„degenerativni biljezi“, površinske nepravilnosti i patologije (Horn, prema Morisson 2004: 69) koje su prethodile preventivnoj izolaciji onih za koje se utvrdi da pripadaju kategoriji „rođenih kriminalaca“. Tako će kriminalni prijestupnik postati prirodni fenomen i objekt znanstvene spoznaje što će istodobno stvoriti i novu vrstu autoriteta – kriminologa, stručnjaka koji će znati kako donositi odluke o zločinima i zločincima (Rafter i Ystehede 2010: 279-281).

Stavovi prema Lombrosovu radu oscilirali su od divljenja do kritičkog raspoloženja, od poštovanja do potpunog odbacivanja, no zasigurno je njegov doprinos kriminologiji i teoriji i praksi socijalne kontrole do danas neriješen i diskutabilan. Optuživan je za seksizam, biološki pozitivizam i genetsku teoriju kriminala što je stimuliralo eugenički pokret i nacističku doktrinu. Važnost njegova rada očituje se ponajprije u dvjema ranije spomenutim kapitalnim studijama – *L'uomo delinquente* (1876), prve u području kriminalističke znanosti te *La donna delinquente* (1893) koja je osnovna u ustrojavanju samostalnog studija ženskoga kriminaliteta (Rafter i Ystehede 2010: 264).

Više od stotinu godina kasnije doprinosi i ideje Cesara Lombrosa i dalje traže sustavno propitivanje, a tijekom protekla dva desetljeća javio se val interesa za njegov rad u vidu revizionističkih tendencija ne samo u kriminalistici, nego i u različitim disciplinama humanističkih znanosti o svim fenomenima kojima se ovaj znanstvenik bavio. Postoji, dakle, potreba interdisciplinarnoga tretmana u suvremenoj analizi njegova rada koji je prožet pitanjima od rasprava o kriminalu, aberacijskim ponašanjima, talijanskom socijalizmu, seksualnosti, tijelu, kolonijalizmu, rasizmu, antisemitizmu, socijalnoj medicini, anarhizmu, duševnim bolestima, kaznenoj identifikaciji do studija muzelogije i fotografije (Knepper i Ystehede 2013).

Kriminologija i književnost

Nedvojbeno, kriminologija i književnost dijele cijelu povijest međusobnih odnosa, kontakata i utjecaja. Obje discipline interesirali su ljudski motivi zločina, emocije vezane za zločin i različite vrste kriminalnih osobnosti. Brojni su se književni tekstovi bavili identificiranjem misaonih procesa ubojica, pronicljivo do mjere da su ih stručnjaci za zločin i kriminolozi primjenjivali na konkretne slučajeve. Jedan od primjera je anglosaksonski junački ep *Beowulf* u kojemu čudovišni Grendel godinama ubija ljude. Opis čudovišta zaludenoga izopačenim gnjevom upućuje na patologiju koju kriminolozi često uočavaju kod počinitelja seksualno motiviranih ubojstava (Vronski 2004, prema Roth 2016: 213). Primjeri su i Shakespeareove drame *Hamlet*, *Othello* i *Macbeth* koje vrlo precizno seciraju

psihičku agoniju ubojice, otkrivajući izvanredan uvid u kriminalni um (Wilson 2014).

Također, pozitivističke kriminološke teorije 19. stoljeća, orijentirane radikalno psihološki i biološki, inspirirale su različite umjetničke forme od književnosti Zole, Dostojevskog, Tolstoja i Josepha Conrada do slikarstva Kandinskog (Siegel 2013: 276-277). S druge strane, Johnathan R. Hiller (2013) primjećuje da je u studiji *La Donna delinquente: la prostituta e la donna normale* Cesare Lombroso često citirao ulomke iz Flaubertovih, Schopenhauerovih, Zolinih, Molièrevih i Stendhalovih djela, kojima je podupirao svoje zaključke. Pritom mu je bilo jedino važno da je riječ o kapitalnim djelima kulture te nije vodio računa je li ulomak ironično intoniran i jesu li posrijedi riječi lika ili pripovjedača jer su mu takvi kulturalni izričaji služili isključivo za legitimaciju vlastitih pretpostavki. Hiller izdvaja konkretne primjere u kojima je Lombrosu književnost poslužila za legitimaciju „univerzalnih istina“. U njegovu djelu *L'uomo delinquente*, u pokušaju dokazivanja teze da stupanj obrazovanja ne smanjuje vjerojatnost činjenja kriminalnih djela, citira stihove XXXI. pjevanja Danteova *Pakla*.¹ Logika kojom se u ovakvim analizama vodio bila je jednostavna – ako je istina da i u Danteovo vrijeme obrazovanje nije donijelo koristi u suzbijanju kriminalnoga ponašanja znači da su ovakve tvrdnje bezvremene.

Vrijedi spomenuti i Tolstojev roman *Uskrsnuće* koji predstavlja snažnu kritiku kriminološke znanosti Cesarea Lombrosa. Tolstoj se, slično Mariji Jurić Zagorki u kriminalističkome romanu *Kneginja iz Petrinjske ulice* o kojemu će biti riječi u nastavku rada, vrlo polemički odnosi prema Lombrosovoj teoriji kriminaliteta, točnije prema kriminalnoj antropologiji i njezinoj etičkoj dimenziji. Osobito je to naglašeno u trećem dijelu romana u kojemu se glavni junak Nehljudov nalazi među zatvorenicima. Ondje pobliže upoznaje zatvorski sustav te uviđa da se sve te „opačine razvijaju među uznicima: pijanstvo, kocka, okrutnost i sva ona strašna zlodjela što ih izvršavaju kažnjenici i samo ljudožderstvo – nisu slučajnost ili pojave degeneracije, zločinačkog tipa, izrođivanja, kako to u prilog vladama tumače tupi učenjaci, nego neizbježna posljedica nerazumljive zablude da ljudi mogu kažnjavati druge ljude“ (Tolstoj 2002: 425). Nehljudov upravo u zatvorskome i sudskom sustavu, poduprtom kriminološkom znanosti, prepoznaje neuralgičnu točku u kojoj se obnavlja

¹ „...jer s razumom kad volja se opaka / i snaga združi, da zajedno djela, / tko da tad štiti svijet od takvih šaka?“ (Dante 1963: 187)

kriminal jer „ljudožderstvo ne započinje u sibirskoj šumi, nego u ministarstvima, odborima i odjelima, a samo se završuje u šumi“ (Tolstoj 2002: 425).

Dakako, treba kratko ukazati i na obratne utjecaje. Spoznaje prirodnih i društvenih znanosti 19. stoljeća činile su okosnicu nastanka danas jednog od najčitanijih književnih žanrova – krimića, dajući prostora razvoju drukčijeg tipa književnosti gdje se zločin „estetski ispisuje“ što će se tumači kao „prisvajanje zločinstva u prihvatljivu obliku“ (Foucault 1994: 299). Važno je napomenuti kako u pristupu istraživanja zločina, u ovome radu, ineteres neće biti na njegovim estetskim formama, nego na fenomenu zločina i određenim kazneno-pravnim pitanjima.

Književnost je tek jedan u nizu artefakata kulture kojime je legitimiran nastanak projekta kriminološke znanosti, što je spoznaja novije kriminološke discipline – kulturalne kriminologije. Riječ je tomu da su, tragajući za izvorištima kriminološke znanosti, kulturalni kriminolozi uočili različite ne samo znanstvene i ideološko-političke, nego i mnoge kulturološke koncepte toga doba koji su bili ugrađivani u temelje kriminologije. S druge strane, takvi pristupi svjedoče kako mnoge discipline suvremene znanosti, baš kao nekada, računaju na književnost i druge umjetničke forme u problematizaciji svojih naizgled čvrstih i samorazumljivih temelja.

Što Zagorka svjedoči o Lombrosu?

U našoj je književnosti zabilježen jedan posve neuobičajen primjer recepcije znanstvenoga rada Cesarea Lomborsa. Samo godinu dana nakon njegove smrti, 1910. godine hrvatska će književna kultura dobiti svoj prvi kriminalistički roman. Zahvaljujući tomu romanu i naša će kultura dati kreativan doprinos onodobnoj kozmopolitskoj debati o uzročnicima kriminaliteta, često prevedenim na inherentne psihološke i tjelesne ljudske osobine. Marija Jurić Zagorka, autorica prvoga hrvatskog krimića naslovljenoga *Kneginja iz Petrinjske ulice*, na neuobičajen je način predočila iluzije lomborzijanske teorije usmjerene na ljudsko tijelo kao središnji interes kriminalne antropologije.

Roman *Kneginja iz Petrinjske ulice* može se tumačiti s mnogim složenim implikacijama. Uz činjenicu da osporava temeljne postavke na kojima je Lombroso gradio svoju teoriju, autorica se bavi i nizom drugih pitanja koja se preklapaju s interesom kulturalnih kriminologa, npr. kaznenim sustavom kao posrednikom političke moći i rodno obilježenim zločinima, temom prijemčivom feminističkim autoricama iz polja kulturalne kriminologije. Tumačeći Zagorkin roman kao studiju slučaja nedvojbeno se može steći uvid u načine na koje

književno djelo popularnoga žanra problematizira specifična kazneno-pravna pitanja uz koja uvijek prianjaju i specifične narativne konvencije. Zagorka će se opredijeliti, netipično, za krimić prilično dinamične strukture, građen na nekoliko narativnih linija.

Početak romana usmjerit će nas na društveno-politički okvir kroz koji će se prvi hrvatski krimić obračunati s nekim od devetnaestostoljetnih znanstvenih zablude. Riječ je o demonstracijama na ulicama Zagreba, točnije na Trgu bana Jelačića, protiv bana Khuena-Hedervaryja koje simboliziraju kraj jednoga političkog poretka. Vrijeme je to političkih nemira i društvene dezorganizacije, oko kojih je okupljeno cijelo zagrebačko građanstvo i policijski aparat u gradu premreženom kriminalom, kada policija ne može djelovati iako je raspodijeljena po čitavom društvenom prostoru, no usredotočena isključivo na očuvanje poretka na izmaku. Tako će vijest o ubojstvu gospođe Vanić proći nezapaženo, skupina lopova upravo u dane demonstracija pljačka po gradu, a detektivu Šimeku nema tko pomoći onda kada može privesti lopove. I stara Jaga, priznajući umorstvo, reći će:

Čula sam kako su 'naši dečki' s Laščine pripovijedali da se sada može čovjeka 'speći i skuhati', a da nitko neće znati, jer je sva policija na demonstracijama. Ljudi bježe ulicama, pa do jedanaest sati noću gledaju demonstracije, a kuće su puste.

(Jurić Zagorka 1988: 433)

U takvom kontekstu ubijena je Anastazija Vanić što je narativni okidač za početak priče. Radnja se ubrzo počinje razvijati oko lika inspektora Šimeka kojega je unajmio mladi ruski knez Borčinski. Knez se u Zagrebu zatiče tražeći majku, kneginju Borčinski, koja je došla razotkriti sudbinu supruga nestalog prije 15 godina. Nekadašnja je ljubavnica njezina supruga ubijena Anastazija Vanić, a upravo u vrijeme posjeta kneginje Borčinski Vanićki ondje se zatiču i dva studenta, prosvjednika u bijegu od policije. Tako i oni postaju osumnjičenici kao i Darinka Antolković, kći Vanićkine najbolje prijateljice, sa svojim zaručnikom. Istraga ubrzo započinje, a kako radnja romana odmiče svi se okrivljeni oslobađaju optužbi. Gotovo do kraja ostaje misterij tko je ubojica gospođe Vanić. Zanimljivo je da je ubojica sporedni lik, starica Jaga koja se i ne pojavljuje tijekom romana, poput odsutnoga uzroka priče.

U vijugavu mehaniku krimića vrlo brzo smjestit će se zaplet klasičnoga ljubavnog romana. Na dihotomiji detektivsko-pustolovne i ljubavne pripovijesti, spisateljica će pokušati odgovoriti na pitanje predodređenosti za zločin. Ljubavni

zapleti, kao dio žanrovske dihotomije, savršeno će u ovome kontekstu poslužiti kao socijalni „prikriivači“ identiteta likova, neprestano izmičući pravim identitetskim pozicijama, kao narativni mehanizam kojim će se osporavati ideja o mogućnosti „rođenog zločinca“. Antropološka struktura zamršenih odnosa između likova razotkriva se priznanjima, uglavnom u epistolarnoj formi, kao dio romanekne prošlosti. Otkrit će se da je Darinka kći ubijene Anastazije Vanić i kneza Borčinskoga, da je mladi knez Borčinski Darinkin polubrat, da ju je obitelj Antolković posvojila te da je Maruša, Darinkina poznanica iz pritvora, kći tajnika kneza Borčinskog.

U romanu se događaju tri ubojstva i samoubojstvo. Prvo je ubojstvo gospođe Vanić. Truplo nestaloga ruskog kneza Borčinskoga petnaest je godina ispod poda u kući Anastazije Vanić koja je njegova ubojica, a treće ubojstvo počinio će gospođa Antolković ubijajući supruga, a potom i sebe. Riječ je o trima rodno označenim ubojstvima koja i nisu plod patoloških motivacija koliko proračunate spisateljičine strategije protiv jedne znanstvene iluzije kakvu je proizvela Lombrosova kriminologija. Naime, dvije od njih, Vanićka i Antolkovićka, ubijaju iz emocionalnih razloga koji su posljedica povrijeđenosti časti i gubitka ljubavi, dok treću, Jagu, motiviraju ekonomski razlozi. Starica Jaga, članica zagrebačkoga kriminalnog podzemlja, žena sa socijalne i ekonomske društvene margine, ubija Vanićku jer želi njezin novac. S obzirom na to da je počinila ubojstvo, Jaga kao i druge dvije ubojice mora biti kažnjena. Iz kriminalnoga miljea, doduše kao kradljivica, dolazi još jedan ženski lik – Maruša, za koju se naknadno dozna da je podrijetlom pripadnica više društvene klase. Njezino zločinstvo ima izvore u naslijeđu, no ne biološkom, nego naslijeđu modificiranim pod utjecajem sredine i mreže odnosa u kojima je živjela.

Zagorkin odnos prema teorijama evolucijskoga atavizma o tipu kriminalnoga delinkventa uvjetovanog biološkim čimbenicima, kojega je moguće prepoznati prema određenim degenerativnim stigmama, zasigurno nije afirmativan. U studiji *L'uomo delinquente* Lombroso objašnjava muški, ali ne i ženski fenomen kriminaliteta. Žena kao rođena zločinka je, prema Lombrosu, dvostruko posebna, kao žena i kao zločinka, budući da su zločinci iznimka među civiliziranim ljudima, a žene dodatna iznimka među zločincima. Iznimkom među zločincima Lombroso smatra ženu s obzirom na to da je prirodna forma regresije žene prostitucija, a ne zločin te se takva, „primitivna“ žena prije karakterizira kao grešnica. Kao dvostruka iznimka, žena zločinac je – čudovište (Lombroso i Ferrero 2009: 175).

Razumijevajući kriminalitet tako, u slučaju žena ubojica, osnovnim će se problemom pokazati prekršaj normativnih reprezentacija ženskosti poput društvenoga konformizma, materinstva ili fizičke slabosti, a budući da u činu zločina trijumfira nad toliko mnogo prepreka, autori zaključuju da je „njezina pokvarenost ogromna“ (Lombroso i Ferrero 2009: 175). Likovi žena delinkventica u Zagorki, ne poštujući prihvatljiv rodni skript, remete održivost kulturoloških reprezentacija, ne samo rodnih normi koje se tiču ženskoga ponašanja, nego i onoga što žena jest. U tom smislu, žene zločinke nedvojbeno problematiziraju binarnu opreku muško/žensko, prelazeći zacrtane granice (Seal 2010).

Zločine Zagorkinih žena ubojica moguće je tumačiti i formom nasilja u (samo)obrani vlastita života od opasnosti drugoga tipa nasilja. Upravo gospođa Antolković ubija u samoobrani od nasilja. Ona truje muža svjesna da joj je život ugrožen neprestanim fizičkim zlostavljanjem, a potom se i sama otruje. Vanička, pak, ubija kneza iz osвете jer ju je ostavio s izvanbračnim djetetom dvaput. S druge strane, prijestup rodnih, a time i kazneno-pravnih granica u slučaju Jage i Maruše, motiviran je njihovom socijalnom i ekonomski marginalnom pozicijom.

Znakovito je da nijedna žena zločinka u romanu ne podliježe retribucijskome načelu pred kazneno-pravosuđnim sustavom, budući da je jedna ubijena, druga se truje, a treća umire prirodnom smrću. U tom smislu treba napomenuti da kazneno-pravni sustav ne prepoznaje legitimnim forme osвете iz strasti, obrane časti ili emocija. Lizzie Seal (2010: 4) tome u prilog navodi da su stručnjaci iz područja društveno-pravnih znanosti i povjesničari kriminala prepoznali da se sustav kaznenoga pravosuđa često oslanja na utvrđene socio-kulturne narative u procesuiranju slučajeva i reproducira ih. Postoji, dakle, određeni kontinuitet u prikazima žena ubojica jer se slični opisi pojavljuju u različitim vremenima i na različitim mjestima. Feminističke autorice iz područja kulturalne kriminologije, među kojima je i Seal, smatraju da je sustav kaznenoga pravosuđa u stanju „disciplinirati“ spol ili, drugim riječima, služiti interesima državne i patrijarhalne moći u reprodukciji diskurza, pa i oštrim kaznama kada su normativne granice binarnih opreka, kakve su rodne, povrijeđene.

Upravo će to svojim romanom Zagorka uskratiti strukturi dominantnih odnosa moći, budući da će rodno označeni zločini biti poligon za prikaz funkcioniranja nejednakosti moći, ali će predstavljati i poteškoću u ponovnoj uspostavi prijašnjih odnosa. Tako će strategija državne kontrole, koju autorica osporava okvirom u koji smješta svoju pripovijest, i patrijarhalne kontrole, čijim se predstavnicima mogu smatrati ubijeni knez Borčinski i vladin dužnosnik

Antolković, ovdje samo zasjeniti neke od širih kulturalnih značenja stvorenih slikama žena koje ubijaju.

Dakako, ne smije se zanemariti tvrdnja da Zagorka svojim te prvim hrvatskim krimičem izrijeком dovodi u pitanje Lombrosov znanstveni projekt. Na nekoliko mjesta u romanu nedvojbeno aludira na Lombrosa, a najočitije kada inspektor Šimek pogreškom, prurušen u lopova, završi u zatvorskoj ćeliji koju dijeli sa studentima prosvjednicima. Jedan od njih je i bečki student medicine koji u inspektoru prepoznaje „rođenoga zločinca“ te mu se obraća:

Na prvi pogled čovjek ne bi rekao da ste zločinac – ali kad vas se malo bolje promotri – onda se odmah sjetim Lombrosa. Vi imate lubanju – baš divno – pravu zločinačku lubanju! (...) Pogledajte samo – pozove mladić svoje drugove i pokaže na Šimeka. – Kakva neobična pojava! Na prvi pogled izgleda kao otmjen čovjek, inteligentan, a kad ga dulje promatraš – evo ova linija, pa onda ova, lubanja pravog pravcatog – rođenog zločinca!

(Jurić Zagorka 1988: 166)

Na implicitnoj, pak, razini spisateljica će žanrovskom dihotomijom krimića i ljubića uspjeti osporiti teorijske pretpostavke kriminalne antropologije strukturom ljubavnih zapleta, što će joj omogućiti niz identitetskih kamuflaža, dok će joj krimić poslužiti kao poligon za kriminalni slučaj. U smislu političke ekonomije kriminala, Zagorkin krimić preciznim i proračunatim strategijama svjedoči o postojanju kriminala kao o akumulaciji zlodjela motiviranih psiho-emocionalnim i socio-ekonomskim čimbenicima. Drugim riječima, motiviranost za zločin je posljedica želje da se posjeduje i konzumira. Kako bi ti procesi bili održivi Zagorka pokazuje da je nužno postojanje odnosa materijalne, ali i libidinalne ovisnosti, što je u ovome romanu slučaj sa ženama i socijalno nižim društvenim slojevima. Ako bilo koja kriminalna djelatnost nastaje iz želje da se posjeduje, Zagorkin roman svjedoči eksploatacijskom odnosu muškarca prema ženama u libidinalnom te državne kontrole u klasnom smislu, čime se neprekidno održavaju određene vrste nemoći koje rezultiraju kriminalnim i aberacijskim ponašanjima.

Drugim riječima, kriminal kao iskustvena forma života može postojati samo kao uzrok psiho-emocionalnih i socio-ekonomskih čimbenika koji u slučaju ženskoga kriminaliteta nisu izraz „čudovišnosti“ niti „dvostruke izopačenosti“, nego racionalne reakcije na životnu realnost u kojoj političko-pravosudna moć održava rodnu i klasnu nejednakost. Obračunavajući se s pozitivističkom teorijom kriminaliteta, autorica prokazuje prirodu njezina narativnoga konstrukta koji

egzistira na nizu neznanstvenih pretpostavki, k tomu poduprtu dominantnom moći. Ono što je hrvatska književna kultura imala reći o takvim teorijama moglo bi se parafrazirati čuvenom sentencom Simone de Beauvoir – ženom se ne rađa, ženom se postaje. Zagorka bi ovdje zasigurno dodala – kriminalcem se ne rađa, kriminalcem se postaje.

Literatura

- A. Dante, *Pakao*. Matica hrvatska, Zagreb 1963.
- D. Derenčinović, A. Getoš, *Uvod u kriminologiju s osnovama kaznenog prava*. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008.
- J. Ferrell i sur., *Fragments of a Manifesto*, u: *Cultural Criminology Unleashed*, GlassHouse, London 2004.
- J. Ferrell, K. Hayward, J. Young, *Cultural Criminology – an Invitation*, SAGE, London 2008.
- J. Ferrell, *Kulturalna kriminologija*, u: *Teorije u kriminologiji*, ur. Ignjatvić, Đ, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2009.
- M. Foucault, *Nadzor i kazna – rađanje zatvora*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb 1994.
- J. Hiller, *Lombroso and the Science of Literature and Opera*, u: *The Cesare Lombroso Handbook*, ur. Knepper, P. i Ystehede, P. J., London, New York: Routledge 2013.
- Đ. Ignjatović, *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2009.
- M. Jurić Zagorka, *Kneginja iz Petrinjske ulice*, Mladost, Zagreb 1988.
- P. Knepper, P. J. Ystehede, *Introduction*, u: *The Cesare Lombroso Handbook*, London, New York: Routledge 2013.
- C. Lombroso, G. Ferrero, *Zločinački tip kod žena i njegovo atavističko poreklo*, u: *Teorije u kriminologiji*, ur. Ignjatvić, Đ, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2009.
- W. Morrison, *Lombroso and the Birth of Criminological Positivism: Scientific Mastery or Cultural Artifice?*, u: *Cultural Criminology Unleashed*, Glasshouse Press, London, Sydney, Portland, Oregon 2004.
- P. Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2007.
- N. Rafter, P. Ystehede, *Here Be Dragons: Lombroso, the Gothic, and Social Control*, u: *Popular Culture, Crime, and Social Control*, Emerald/JAI Press, Sociology of Crime, Law, and Deviance 2010.
- M. P. Roth, *Oko za oko: globalna povijest zločina i kazne*. TIM press, Zagreb 2016.

- L. Seal, *Women, Murder and Femininity – Gender Representations of Women Who Kill*, Palgrave Macmillan 2010.
- D. Siegel, *The Methods of Lombroso and Cultural Criminology*, u: *The Cesare Lombroso Handbook*, Routledge, London, New York 2013.
- L. N. Tolstoj, *Uskrsnuće*, HUM Naklada, Zagreb 2002.
- R. Villa, *Lombroso and His School: From anthropology to medicine and law*, u: *The Cesare Lombroso Handbook*, Routledge, London, New York 2013.
- J. Wilson, 2014. Shakespeare and Criminology, u: *Crime Media Culture*. 10(2): 97–114., 2004. 97-114.

Sažetak

Kulturalna kriminologija, kao inspiracija u analizi književnih tekstova o kriminalu, pruža mogućnost da se prodre u mehanizme pregovaranja književnih tekstova s različitim aspektima kriminoloških teorija. No cilj koji je pred sebe postavila teorija kulturalne kriminologije nije samo pokušati proniknuti u nova značenja posredstvom novih analitičkih objekata kao što je roman, nego i ponuditi nove analitičke načine usredotočene na simbolička značenja. Stoga središnji interes ove teorije nije odgovoriti na pitanje što je zločin i koji su njegovi uzročnici, nego razumjeti predstave o kriminalu i zločinima koje su stvorene u popularnoj kulturi. Na taj se način želi proniknuti u načine na koje društvo organizira kontrolu takvih pojava.

Upravo to oprimjeruje kriminalistički roman Marije Jurić Zagorke *Kneginja iz Petrinjske ulice*. Njezin roman, ujedno i prvi hrvatski kriminalistički roman, svjedoči kako kulturalno obogaćena kriminologija pruža složeniji, ali i humaniji pogled na zločin i krivično pravosuđe. Kako bi bilo jasnije o čemu je riječ potrebno je osvrnuti se na rad talijanskoga znanstvenika i liječnika Cesarea Lombrosa, „oca kriminologije“. Marija Jurić Zagorka u svojem krimiću različitim tekstnim mehanizmima pregovara i osporava tada vrlo važnu i utjecajnu kriminološku teoriju. Na taj način spisateljica prokazuje prirodu Lombrosove teorije kriminaliteta koja je egzistirala na nizu neznanstvenih pretpostavki. Osim što će se radom oprimjeriti mogući odnosi kriminoloških i književnih tekstova, za što je uvjet da se granice književnoga teksta učine propusnima, jedan od ciljeva je i pokazati kako je moguće ugradnjom kulturalnih uvida premostiti tradicionalna shvaćanja o kriminalu i njegovim uzročnicima.

What women who kill in Zagorka's novel can testify about Lombroso

(Summary)

Cultural criminology, as an inspiration to the analysis of literary texts on crime, provides the opportunity to understand the mechanisms of intersecting literary texts with different aspects of criminological theories. However, a goal that the theory of cultural criminology has set is not only to try to understand new meanings through new analytical facilities such as novels, but also to offer new analytical methods focused on symbolic meanings. Therefore, the central interest of this theory is not to answer the question of what the crime is and what its causes are, but to understand the allegations of crime and the crimes created in popular culture. With this method, I want to find ways in which society organizes control of such phenomena.

This can be seen in the example of the criminal novel by Marija Jurić Zagorka *Kneginja iz Petrinjske ulice*. Her novel, also the first Croatian criminal novel, witnesses that culturally enriched criminology offers a more complex, but also more human view of crime and criminal justice. To be clearer, it is necessary to look at the work of Italian scientist and doctor Cesare Lombroso. In her crime novel, Marija Jurić Zagorka negotiates and disputes a very important and influential criminological theory with various narrative mechanisms. In this way, the writer denounces the nature of Lombroso's theory of criminality that has existed in a series of unscientific assumptions. The paper discusses the possible relations between criminological and literary texts, as one of the goals is to show how, by incorporating cultural insights, it is possible to overcome the traditional notions of crime and its causes.

Keywords: Croatian literature, crime, criminal novel, criminology, cultural criminology, popular culture